

הרב פרופ' נריה גוטץ

הגדרתן ההלכתית של מלחמות מדינת ישראל במשנת הרב הרצוג

ראשי פרקים

- א. מאימתי מלחמות ישראל בימינו נחשבות למלחמות מצוה?
- ב. הקמת גדר בטחון בשבת
- ג. פעילויות הגנה והתקפה בשבת
- ד. התנדבות לפעילות מלחמתית
- ה. הדרכה הלכתית לחברי כפר עציון
- ו. זכות היוצרים לרב הרצוג

א. מאימתי מלחמות ישראל בימינו נחשבות למלחמות מצוה?

ההכרעה ההלכתית הגורסת שמלחמות ישראל של העת החדשה, מעת קום המדינה ומעט קודם לכן, מוגדרות 'מלחמת מצוה', על ההשלכות הפסיקתיות הנובעות מכך, היא הכרעה רווחת החוזרת ונשנית כמוסכמה בכתבי העוסקים בהלכות צבא ומלחמה. מוסכמה זו היא בריח תיכון החורז משנתם של גדולים, רבים וטובים, עד שכמעט ואין דנים בה אלא מנמקים אותה ונסמכים עליה. להכרעה זו ישנן משמעויות ונפקויות הלכתיות רבות, ובהחלט ישנו פער משמעותי בין הכרעה שתטען שהלכות המלחמה אינן אלא שכלול ופיתוח של הלכות הצלת יחיד ורבים, ובין הכרעה שתטען שבסיס הלכות מלחמה נמצא בסוג שונה לגמרי של הלכות: הלכות מלחמה בכלל, מלחמת מצוה בפרט. כך למשל - ועוד יבוא מזה להלן - שאלת היתר חילול השבת בפעילות הגנתית מקדימה עשויה לעמוד בתפר שבין שתי הגישות; כך גם שאלת היתר עריכת גיוס כפוי של אזרחים לחימה; כך גם שאלת היתר - ואולי חובת - הכניסה לסכנה לטובת הצלחת משימה מבצעית; כך גם מידת שילובן של נשים - אם בכלל - בהליכי לחימה; כך גם שאלת היתר כריתתם של עצי פרי, לצרכי לחימה, ועוד.

התפיסה הרואה במלחמות מדינת ישראל גדרים ייחודיים של מלחמת מצוה, כה פשוטה וברורה כיום, עד שאין מבחינים בחידוש שבאותה אמירה, על אחת כמה וכמה שלא נחשפים להתמודדות המרתקת, העקרונית והחשובה שנלוותה בשעתו להליכי היווצרותה של אותה הכרעה. עמידה על אדני היסוד של הסוגיה מעלה כי השתלשלות הדברים עד להכרעה לא היתה פשוטה וברורה, ודאי לא מוסכמת, כלל ועיקר; אדרבה, בשעתו היא היתה נתונה לויכוח, למחלוקת ולפולמוס, בין כמה מגדולי ישראל. מטרת מאמר זה אינה רק חשיפתו וליבונו של אותו עימות אלא, ראש וראשונה, החזרת עטרה ליושנה. ענייננו להלן הוא הבלטת מיקומו של הרב י"א הלוי הרצוג זצ"ל כאישיות המשמעותית, המרכזית והמכרעת, לקביעת העמדה עליה

נסמכים ובה נתמכים - כאמור - כל העוסקים בסוגיה אחריו, גם אם ב"שיכחת" המקור, בלא ייחוס שמועה לאומרה והיעדר הבאת גאולה לעולם.

"דור דור ודורשיו". משמיה קא זכו ליה, לרב הרצוג, ובסדרי השגחה כללית ופרטית נקבע כי הוא-הוא זה שיעמוד על אדני ההכרעות ההלכתיות אותה שעה גורלית של קימום המדינה. שעה זו היתה, כמובן, צומת הלכתית סבוכה ומורכבת. אלפיים שנות גולה ניתקו עם ממדינתו ואומה מריבונותה, על כל המשתמע מכך. לא היו בנמצא לא הלכות משרד בטחון ולא הלכות משרד בריאות, לא משרד רווחה ולא משרד אוצר, לא חקלאות ולא משטרה, וכן הלאה וכן הלאה על זה הדרך. בצומת זו אכן התייצבו והתעמתו זו מול זו שתי גישות עקרוניות:

את הגישה האחת נוכל לתמצת, בקליפת אגוז, כך: אכן אין בנמצא בספרות ההלכתית "הגלותית" מזה, ובספרות הארצישראלית הקדומה מזה, כדי לתת מענה לעניינה של המדינה המודרנית. מחד גיסא, הספרות התנ"כית נכתבה אומנם, בחלקה, עת ישב העם ריבון על אדמתו, ואולם בתנ"ך כשלעצמו לא די כדי להוות משאב להכרעות הלכתיות. מוסר וערכים ניחא; הלכות פסוקות, חוק ודין לא. מאידך גיסא, הניסוח הקודיפיקטיבי שגובש מהלך אלפיים שנות גלות - מן התנאים והאמוראים ועד הגאונים הראשונים והאחרונים, ובולטים שבהם משנה תורה לרמב"ם ושולחן ערוך לר"י קארו, הם אכן מנוסחים בשפה הלכתית חתוכה, ואולם מדינה מודרנית זוקקת שאלות אחרות לגמרי, ולכן לא ניתן "שם" מענה. לנוקטים גישה זו, בסופו של דבר אין ברירה וחייבים להניח בצד את הספרויות הנ"ל ולגבש "תורה חדשה" שתיתן מענה למדינה המודרנית, על המיבנה שלה ועל האתגרים שהיא מציבה לפיתחה של הלכה.

את הגישה השנייה נוכל לתמצת, אף כאן בקליפת אגוז, כך: 'דימוי מילתא למילתא' מאפשר, ואף מחייב, התמודדות ומתן מענה גם לסוגיות המדינה המודרנית. וגם אם אין המלאכה קלה ופשוטה אלא סבוכה ומורכבת, וגם אם "לאו כל מוחא סביל דא", עם זאת הנחה מיקדמית, אמונית ביסודה, גורסת כי אחר "שזו תורת משה לא תיבטל",¹ חזקה היא שודאי וודאי כאשר ייעשה מאמץ ראוי ונכון, יימצא המענה.² בנדון דידן נדגיש כי גישה זו קיבלה חיזוק, עידוד ותמיכה מהאסכולה הרבנית ככלל, והרב הרצוג עצמו, שודאי סבר כך, בירך על הסגנון החד בו הוצגה העמדה.³

עם זאת, ברור שצריך "לסמן" ולהניח את האצבע על ה"מילתא" התלמודית המשמשת משאב, שאליו ניתן לדמות את ה"מילתא" העכשווית. כך ככלל וכך גם בנדון דידן, כאשר אנחנו מגיעים לסוגיות מלחמתיות, היינו הגנה על תושבי ארץ ישראל, אם לפני קום המדינה ואם אחר כינונה. הוא הדין, כאשר אנחנו מגיעים לכיבושה של ארץ ישראל, ביסוס גבולה ואף הגדלת שיטחה, הכרחי לזהות את

1 רמב"ם, פירוש המשנה, הקדמה לפרק חלק, מהדורת ר"י קאפח, עמ' קמד: "שזו תורת משה לא תיבטל ולא תבוא תורה מאת ד' זולתה, ולא יתוסף בה ולא יגרע ממנה לא בכתוב ולא בפירוש". וראה הלכות מלכים יא, ו - במהדורות הלא מצוננות. לשאלת הנוסח ולהשוואה עם הפיוט 'יגדל' ועם 'יג העיקרים', ראה רא"י נריה, יג העיקרים - ביאורים ומקורות, כפר הרואה תשנ"ב, עמ' 27-28.

2 ביטוי לתפיסה זו, ראה הרב מ"צ נריה, 'קונטרס הויכוח', צניף מלוכה, כפר הרואה תשנ"ב, עמ' 299-324.

3 על תמיכת הרב הרצוג ברב נריה, ראה בספר הזכרון לרב הרצוג 'משואה ליצחק', עמ' 434-435 הערה 1.

ה"מילתא" התלמודית שתשמש משאב להכרעת הסוגיה. כאמור, ניתן להיצמד להלכות ידועות הנקוטות בידינו מקדמת דנא ומשמשות אותנו זה מאות ואלפי שנים - הלכות פיקוח נפש, בנגזרותיה הרחבות: פיקוח נפש של יחיד ופיקוח נפש של רבים ושל ציבור;⁴ לא תעמוד על דם רעך; דין "רודף" המבקש להורגך או לפגוע ולהרוג את עמיתך; גדרי "וחי בהם - ולא שימות בהם" ועוד. הליכה בנתיב זה תייצג מדיניות פסיקתית של המשכיות הלכתית. לעומת זאת ניתן להיצמד להלכות מלחמה, הגם שהן פחות ידועות ופחות מוגדרות, לפי שכמעט ולא נעשה בהם שימוש מעשי אלא רק - לכל היותר - דיון מופשט ולמדני. או-אז מתחייבת מלאכת בירור וליבון סבוכים של הגדרות, של יישומים ולבסוף - של הכרעה ופסיקה. הליכה בנתיב זה תייצג מדיניות פסיקתית חדשנית ויצירתית. מטבע הדברים, מלחמת השחרור - ואירועים מלחמתיים שקדמוה - הציפו בחדות את הסוגיה. מובן מאליו שרבה הראשי של ארץ ישראל נדרש לחוות דעתו בנדון.

ועוד הבהרה קצרה איתנו, טרם נעבור לתשובותיו של הרב הרצוג בנדון: מהי מלחמת מצוה? מה מגדיר פעולה מלחמתית של עם ישראל כמלחמת מצוה, על כל המשתמע מכך? מדבריו של הרמב"ם (הלכות מלכים ומלחמותיהם ה א)⁵ למדנו כי "איזו היא מלחמת מצוה? - זו מלחמת שבעה עממים ומלחמת עמלק ועזרת ישראל מצר שבא עליהם". שתיים עשויות להשתייך אפוא לענייננו: כיבוש הארץ והגנה על ישראל מצריהם.

נהלך אפוא בעקבי תשובותיו ההלכתיות של הרב הרצוג בנדון, ונבקש לעמוד על התשתית שהציב לעצמו ולבאים אחריו בגדרי מלחמות מדינת ישראל המתחדשת ובהלכות הנגזרות מכך.

ב. הקמת גדר בטחון בשבת

"בימי מלחמת השחרור, בשנת תש"ח, ביקשו להקים גדר בטחון מסביב לשכונת קרית שמואל בעיר טבריה, מחשש התנפלות הערבים על שכונה זו - אם מותר במקרה זה, להמשיך בעבודה גם בשבת". זו כותרת הסימן אשר מייצג נאמנה שתי גישות, זו של רב העיר טבריה אותה שעה - הרב ורנר, ולעומתה זו של רבה הראשי של ארץ ישראל - הרב הרצוג. הגישות שתיהן נחשפות במהלכה של תשובת הרב הרצוג.⁶

הרב ורנר ביקש לדמות את הנושא לדין התרעה על הדָבָר, התרעה שאומנם מותרת להפצה כללית בכל ארץ ישראל "שהיא כאפרכיא אחת", ואולם בכך עדיין אין כדי להתיר חילול שבת בעיר שאליה עדיין לא התפשטה המגיפה. כנגד הגבלה זו הגיב הרב הרצוג, באמרו שאפילו לשיטת הרב ורנר, ההכרעה מורכבת יותר. "אני אומר שזה תלוי ברופאים המומחים, שאם הם אומרים שעלול להתפשט וצריך לחסן

4 ואין הדברים זהים, שכן רבים מהראשונים הדגישו כי גדרי פיקוח נפש של ציבור שונים מהותית, וכמובן הלכתית-מעשית מגדרי פיקוח נפש של יחיד; וראה מאמרי 'משקלו ההלכתי של המימד הנפשי במלחמה', סיני, קלח (תשס"ו), עמ' צח-קי.

5 לשיטות נוספות - רש"י, ספר החינוך, רע"ב ועוד - ראה סיכומי דברים אצל ר"ש אריאלי, משפט המלחמה, עמ' יב-יג ואצל ר"י קופמן, הצבא כהלכה, עמ' א-יב.

6 פסקים וכתבים, א, ירושלים תשמ"ט: שו"ת בדיני או"ח, סי' ה [שו"ת היכל יצחק, ירושלים תשל"ב, או"ח סי' לא].

את האוכלוסייה ע"י זריקות, אפילו אם יש בהן מלאכה דאורייתא, אם לא נעשה מערב שבת, מותר בשבת... במצבנו ודאי התנפלות האויב נחשבת בגדר שכיח".

זאת ועוד, הרב ורנר טען שאחר שבטבריה עצמה עדיין לא היתה שום התנפלות, לכן לעת עתה המצב אינו מוגדר פיקוח נפש. ומאחר ולשון הרמב"ם מורה שרק אחר שעכו"ם כבר "צרו על ישראל" יש להתיר חילול שבת, אך לא לפני ש"צרו", לכן בנדון דידן אין להתיר. גם טענה זו נדחית על ידי הרב הרצוג, שכן אומנם לשון חז"ל היא "צרו", אך לא כן לשון ראשונים (אור זרוע) ושולחן ערוך (או"ח שכט ו) "שאפילו אם לא באו עכו"ם עדיין אלא רוצים לבוא, מחללין את השבת... וברור שהדין הוא כך גם אם רוצים לבוא, שבפיקוח נפש מכשירין דוחין את השבת". אשר לטענת הרב ורנר שאם כך אין לדבר סוף, ונתיר לבנות חומה בכל ערי ישראל "שמא יבואו גוים", משיב הרב הרצוג שההכרעה בנדון היא הכרעה צבאית-מקצועית שקולה, המקבילה להכרעה רפואית-מקצועית שקולה, "שתלוי הדבר באומדן דעת המומחים".⁷ ואם המומחים במקומכם מקבלים ידיעות מפי אלה המיוחדים לכך, להיוודע ע"ד מצב הרוחות אצל הגוים, אומדים בדעתם שקרוב הדבר שיתנפלו, מי יוכל לקבל עליו האחריות ולהתנגד להם, ואתם דבר המשפט הלוזה". הוא גם מיידיע את הרב ורנר כי "אנחנו כאן, התרנו לעשות בשבת מכוניות משורינות, על סמך דעת המפקדה, שאמדה בדעתה על יסוד ידיעות שקיבלה שמוכנים לעשות התקפה על ירושלים בשבת או במוצש"ק ולא הספיקו לעשות בערב שבת".

יחד עם זאת, כמובן, חייבים לוודא שבאמת אין אפשרות להיערך כהלכה בימי החול - "להוסיף פועלים עד כמה שאפשר, ולסדר שיעבדו במשמרות בימות החול יומם ולילה, אעפ"י שיעלה כסף רב, שאין שבת נדחית מפני הפסד כסף" - ורק אם חילול השבת הכרחי - אזי הוא מותר: "אין חכמה ואין עצה, ומוכרחים להתיר", ולו גם - במידת האפשר - "שכל מלאכה תיעשה בשניים".

אלא שכל זה נאמר על ידי הרב הרצוג בהתייחס לגישתו של הרב ורנר, לשיטתו ובתגובה לטיעונו. ואולם הרב הרצוג חותם את התשובה באמירה חדה שגישתו שלו, הוא עצמו, שונה מהותית:

זאת עלי להעיר, שאני דברתי רק מנקודת ההשקפה של פיקוח נפש, אבל לדעתי מאבק זה שלנו, יש לו דין מלחמת מצוה (מאחר שהאוי"מ נתנו לנו חלק מארץ ישראל, ואם לא נתגונן כראוי נפסיד חלילה הזדמנות זו, וגם לא יהא לנו עוד מקלט מוכן לאחינו שבגולה במקרה של צרה, ר"ל, ודי לנו בניסיון האחרון, וד"ל, וגם אם נפסיד הזדמנות זו, זה יביא ח"ו המוני ישראל לידי יאוש ויגרום ח"ו בהמשך הזמן ביטול דת קדשנו ברוב האומה וטמיעה והתבוללות, ודי לחכם שכמותו) ובמלחמת מצוה

7 זו גם הסיבה שהרב הרצוג דוחה על הסף פקפוק רבני בתועלת שתצמח מהקמת גדר תייל כמו גם פקפוק רבני אודות סבירות המיתקפה על השכונה: "בנוגע לעצם התועלת שבגדרי תייל, והטעם שעלולים להתנפל תחילה על העיר העתיקה, בזה אין אנו הרבנים מומחים להחליט, כי זהו ענין של איסטרטגיה, (ויש גם סברא להיפך, שיתנפלו דוקא ח"ו על קרית שמואל שמהבחינה האיקונומית היא יותר חשובה, ועוד, שהיא עיר ישראלית כולה)".

הלא צרים לכתחילה בשבת על עיירות של גוים, ומכש"כ לעשות פעולות של הגנה...

אמור מעתה: משעה שהוסטו הגדרים מפיקוח נפש למלחמת מצוה, אזי כל הדיון משתנה. כאן צרים לכתחילה בשבת, ובוודאי שנוקטים פעולת הגנה בשבת. לכן, לדידה של גישה זו, כל הדיון מתייטר, וברור שאין שום מניעה מביצור השכונה גם בשבת. לענייננו מכל מקום נמצאנו למדים שאותה שעה, הגדרת המצב כמלחמת מצוה לא היתה מובנת מאליה כלל ועיקר, והרב הרצוג היה צריך לחדשה ולטעון לה, אל מול עמדת הרב ורנר.

ג. פעילויות הגנה והתקפה בשבת

ממש כך היה צריך הרב הרצוג לבסס גישה זו אל מול גישתו של הרב משולם ראטה.⁸ חודשים ספורים קודם להכרזה על הקמת המדינה (שלהי אדר ב' תשי"ח) נשאל הרב הרצוג סידרת שאלות הלכתיות על ידי מר טוביה ביר, נציג ארגון תנועת הנוער 'עזרא'. השאלות היו: "המותר בשבת להתנדב לפעולות הגנה מסוימות, או אף מחוייבים לעשות זאת? כנ"ל, בדבר פעולות התקפה לשם הגנה; כנ"ל, בדבר פעולות התקפה גרידא; המותר לצאת בשבת לפעולות סיור בתוך העיר או בסביבתה במכונית? המותר לנהל יומן בשבת, בקשר לתנועות האויב שמתגלות בעמדת תצפית, בבסיס לשם פיקוח מעולה על האנשים או ציוד הנשק? המותר לעצור ולבדוק מכוניות בשבת על יד המחסומים בעזרת פנסים שמדליקים ומכבים אותם? המותר לקחת אנשים בכח לגיוס?" תשובתו של הרב הרצוג, והעתקה שנשלח על ידו לעיונו של הרב משולם ראטה, הביאו לדיון מרתק ביניהם, הן לגופה של הכרעת ההלכה והן - בעיקר - ביחס להגדרת המצב. במהלך פחות מעשרה ימים התנהלה ביניהם, בנושא זה, התכתבות מרתקת, רצוא ושוב, כאשר הגישות הנ"ל, שבין הרב הרצוג לרב ורנר, שבות ונחשפות גם כאן.

הרב הרצוג הבהיר לחברי תנועת 'עזרא'⁹ שראש לכל וככלל, יש להישמע לסמכות המקצועית, היינו לגורמי הצבא. אינו דומה נדון דידן - צבא הגנה לישראל, לנדון קדום של חייל יהודי בצבא נכרי. שם, בצבא הנכרי, טוב היה ליהודי שינסה להישמט, ואחר, נכרי, הוא שיעשה את המלאכה בשבת. לא כן "בצבא עברי, שכולו ישראל, שההיתר לחלל שבת הוא לשם הגנה על ישראל, הרי אין מקום לשאלה זו". בנקודה זו, מבליט הרב הרצוג עצמו את אפשרות קיומן של שתי הגישות העקרוניות ביחס להגדרת המצב הנוכחי, תוך שהוא מצדד - לכל אורך התשובה - חד משמעית בגישת 'מלחמת מצוה'.

אם ההיתר מתבסס רק על העיקרון של הצלת ישראל, כלומר פקוח נפש דרבים, הרי כבר נפסק... שדברים הללו אין עושים אותם ע"י קטנים ונשים וכו' אלא ע"י גדולי ישראל וחכמיהם... ואם ההיתר מתבסס על

8 הרב משולם ראטה (גליציה תרל"ה - ישראל תשכ"ג), מחבר השו"ת 'קול מבשר', ירושלים תשט"ז, מגדולי הדור, וחבר הרבנות הראשית בתקופת כהונתו של הרב הרצוג כרב ראשי.

9 פסקים וכתבים, שם, סימן מח - כולל הוספה והרחבה משמעותית על המקבילה שפורסמה בשעתו בשו"ת היכל יצחק, שם, סימן לו. על התשובה עצמה, ראה משואה ליצחק, הנ"ל, עמ' 452 ואילך.

רקע יותר רחב, והיינו שזוהי מלחמת ישראל בארצו, ומלחמת מצוה, או חובה, ודאי שאין מקום לשאלה זו.

מקריאת פיסקה זו לבדה ניתן היה להבין שיאין ולא ורפיא בידיה של הרב הרצוג, והוא עצמו עדיין אינו מוחלט בהגדרת המצב כמלחמת מצוה. כך גם משתמע לכאורה מהמשך התשובה:

אעפ"י שפעולות התקפה לשם הגנה אינו באופן ישיר ענין של פקו"נ, ואם ההיתר מתבסס על העיקרון של פקו"נ בלבד, אינו לכאורה כ"כ ברור, מכ"מ כיון שהמומחה חישב ומצא שע"י התקפה זו ינצל ישוב יהודי סמוך, הרי זה מסוג של פקו"נ או הצלת ישראל מיד צר הבא עליו, (שסוף סוף אנו לא התחלנו במלחמה אלא הם באו עלינו, וכל פעולותינו היא בעצם לשם הגנה)... וק"ו, כשמביטים על מאבק הזה מנקודת השקפה יותר רחבה, היינו שזוהי מלחמת מצוה או חובה של כלל ישראל.

ועוד:

... פעולות התקפה גרידא, זה תלוי ביסוד ההיתר, אם במסגרת הצרה של פקו"נ, או במסגרת הרחבה של מלחמת ישראל, כנ"ל. שאם במסגרת האחרונה, הרי צרים על עיירות של גוים שלשה ימים קודם השבת, ועושים עמהם מלחמה בכל יום אפילו בשבת, אפילו במלחמת הרשות, ואצ"ל במלחמת מצוה, שבמלחמת מצוה צרים על עיירות לכתחילה בשבת.

ולא היא; הפיסקה שלהלן אינה מותירה כל מקום לתהייה בנוגע לעמדתו-שלו-עצמו.

לדעתי, יש למאבק זה דין של מלחמת מצוה, כפי שביארתי, ואם כי מלחמת מצוה צריך שתוכרז עפ"י המלך, ואין לנו מלך, אבל הציבור כולו, או רובו, כפי שביאר כבר קודמי הגאון זצוק"ל בשו"ת משפט כהן, יש לו הסמכות של מלך ישראל, והרי גיוס זה הוכרז מטעם הרוב הגדול של הישוב בארץ ישראל שהוא בבחינת כל קהל ישראל... ואפילו אותם החולקים על הנחה זו, וסוברים שאין כאן מלחמת ישראל, אלא מאבק לשם הצלת ישראל - פקו"נ דרבים - יש להם להודות שכל התקפה שיש בה ממש, מחלישה את כח האויב, וסופה הצלת ישראל. ואת"ל הלא למעוטי גוים דלא ליתי עלן זוהי מלחמת הרשות, הנה, בד"א כשהגוים שקטים לע"ע ואנו יוצאים למלחמה עליהם למעטם ולהחלישם משום העתיד שמא יבואו עלינו, אבל כשכבר באו עלינו להשמיד ולגרשנו מנחלת קדשנו, כבר כל הפעולות המכוונות כנגדם הם בכלל מלחמת מצוה.

מוכח אפוא בעליל שדעת הרב הרצוג עצמו כלה ונחרצה: מלחמת מצוה לפנינו, ולכך הלכות מלחמת מצוה צריכות לנהוג בה.¹⁰ על כרחך עליך לומר שסגנון

10 יחד עם זאת הוא מבקש, ככל שניתן, לצמצם ולמעט בחילול שבת: "על היהודים הדתיים לדרוש מהמפקדה, שבכל מקרה שמחליטה לעשות התקפה לשם החלשת האויב, וגם לשם הגנה, תיעשה חשבון קפדני מראש, אם ההתקפה הזאת יכולה היא שתבוצע מלפני השבת, או שיכולים לדחותה עד מוצש"ק,

הפיסקאות הקודמות, אותן שביקשו להכריע הלכה גם לאורה של הגישה השונה, לא בא אלא כדי לתת מענה גם לדידם, לשיטתם. כרוצה לומר: דעתי שלי ברורה - מלחמת מצוה, על כל הנגזר מכך. ברם גם לשיטתכם-אתם, פוסקים שאינם סבורים כמוני אלא שלא במלחמת מצוה עסקין אלא בגדרי פיקוח נפש דרבים, ובכן גם לדידכו, בנדון דידן נכון להכריע כך וכך.

בפיסקה שהושמטה בשעתו - משום מה - משו"ת היכל יצחק ושבה והתפרסמה במקומה, לאחרונה, הרב הרצוג מוסיף ומחזק ומדגיש גישתו:

... שכל מלחמה לשם כיבוש הארץ כשתינתן האפשרות לכך, הרי זו מלחמת מצוה, והרי ניתנה האפשרות לכך, (ואם כי עכשיו באה חזרה מצד ארה"ב, חזרה מחפירה, מכ"מ הדבר עדיין תלוי ועומד). וצור ישראל יתקננו בעצה טובה מלפניו, אבל רפיון ידים עכשיו, ודאי שעלול להכשילנו לגמרי, ועלינו להמשיך, עד אשר ב"ה נבוא לידי החלטה בעצה טובה מלפניו יתברך.

... הריני חוזר לענין השאלה. הנה כפי שאמרתי אילו לא היתה זו אלא מלחמת הרשות להרחיב את גבול ישראל, היה מקום לדון שאין מוציאין למלחמת הרשות אלא עפ"י ב"י"ד של שבעים ואחד ואין לנו היום ב"י"ד של שבעים ואחד, אבל לדעתי זוהי מלחמת מצוה, וכחו של הרוב הגדול והמכריע של הישוב הוא כח המלך בישראל, ועיין משפט כהן סימן קמ"ד (ט"ו א'), וא"צ ב"י"ד של שבעים ואחד, ולפי זה יש לנו הכח לכוף לגיוס, אבל הענין עדיין צריך בירור. אך אם לא תתקבל דעתי, אפילו אם נדון בזה רק מתוך ההשקפה המצומצמת של הצלת ישראל מבחינת פיקו"נ דרבים, עדיין יש לדון שעל מצוה כזו של פיקו"נ של הישוב כולו כופין... אך עדיין אין בזה הכרעה מוחלטת, ולפיכך אני מסתייג מלהחליט הן בחיוב הן בשלילה ועדיין צריך עיון רב...

דומה כי סגנון מורכב זה מלמד יפה עד כמה אותה שעה הדברים עדיין לא היו מוכרעים, ודאי לא פשוטים. למסקנה זו, אודות המורכבות, נכון להגיע לא רק בעקיפין ובמשתמע מן הסגנון, אלא גם מן המפורש ממש. כאמור, לנגד עינינו מצויה התכתבות שניהלו הרב הרצוג והרב משולם ראטה ביחס לשאלה שנדונה לעיל, ודיונם זה מדבר בבירור בעד עצמו.

הרב ראטה קבע נחרצות¹¹ כי היתר יכול להינתן אך ורק "אם ברור הוא שפעולת ההתקפה נצרכת עכשיו לשם הגנה והצלה מסכנה". הרב ראטה מבהיר מפורשות כי קביעה זו אינה מבטאת רק מחלוקת נקודתית, אלא שהיא מהווה בבואה של מחלוקת יסודית בהגדרה, למיצער הבעת פקפוק של הרב ראטה בגישת הרב הרצוג.

אסור להם לקבועה דוקא ליום שבת קדש, והוא הדין אפילו לפעולת ביצור וכדומה לשם הגנה. אבל אם תצא הפקודה בשבת, ויש להניח שהזמן דוחק, ואי אפשר שלא לציית, שאם כך תתערער המשמעת הצבאית ויתקלקל כל המאבק, צריכים לציית. מובן שהדרישה אין לה לדבר ממה שיהי' בדיעבד אלא לעמוד בכל תוקף על זה, שכל שאפשר מלפני השבת או שאפשר לדחות עד מוצש"ק, אסור למפקדה לקבוע בשבת".

11 הרב משולם ראטה, שו"ת קול מבשר, א', סימן מז.

בנוגע לשאלה... כתב כהד"ג שבמלחמת מצוה צרים על עיירות של גויים לכתחילה בשבת, ולדעתו יש למאבק זה דין של מלחמת מצוה, ואם כי מלחמת מצוה צריך שתוכרז ע"פ המלך, אבל הצבור כולו או רובו יש לו הסמכות של מלך ישראל, וכן להלן בתשובתו... דן בזה שכיון שהיא לשם כיבוש הארץ הרי היא מלחמת מצוה. בדבר זה צריכים להתיישב הרבה, כי הרמב"ן חושב למצוה לדורות כיבוש הארץ לרשת אותה ולהשתקע ולהתיישב בה בתור בעלים כמו בימי יהושע, אבל אם כובשים עכשיו כפר ערבי במדינה הערבית, או הבינלאומית (בשטח סביבת ירושלים), כתכנית של החלטת או"מ האחרונה, שזוהי הדרישה והתקוה המאקסימאלית שלנו לעת עתה, ואף אם נזכה שתבטל או"מ את החזרה ותקיים את החלטת החלוקה, הלא נהי' מוכרחים גם אחר הכיבוש לצאת משם ולמסור המקום לבעלים אחרים.

זאת ועוד, גם טענת הרב הרצוג כי הכל צריכים להודות, למיצער, שהתקפה מחלישה את כח האויב, ולכך יש לראות בה "הצלת ישראל", גם טענה זו אינה מתקבלת על דעת הרב ראטה, והוא רואה מצב כזה של לחימת התקפה כ"מלחמת רשות". הרב ראטה גם אינו מוכן לקבל את הרשאתו של הרב הרצוג לגיוס כפוי - "נפלאתי מאוד... היכן מצינו שכופין לסכן את חייו בשביל מ"ע... להכניס עצמו בסכנה כדי להציל חברו לא שמענו... ובאמת קשה מאוד, שהבי"ד יזדקק לשאלה כזו לדון דיני נפשות ממש ולקבל עליו את האחריות של כפייה בכח לגיוס... והלא אינו ברור עכ"פ שזה מלחמת מצוה, וא"כ צריך בי"ד של שבעים ואחד, וספק נפשות להקל. בודאי אם יש מתנדבים מוטב, אבל לא לכופף אותם ע"פ הוראת בי"ד". לכל היותר - "כדי שלא לרפות ידיהם" - ניתן לכופף גיוס למתן שירותי אספקה ושמירה, "אבל לא לכופף בכח לגיוס מלא להלחם בחזית המערכה". הוא שאמרנו, הרב ראטה לא אימץ את גישת הרב הרצוג, על הגדרת הלחימה כמלחמת מצוה, וכתוצאה מכך צמצם למדיי את הכרעותיו המעשיות של הרב הרצוג.

הרב הרצוג לא השלים עם גישת הרב ראטה וימים ספורים אחרי כן הוא חוזר ומחזק את גישתו, על השלכותיה.¹² הוא שב ומדגיש את הסתמכותו על תשובת הרב קוק "שרוב הציבור כמלך... ושלהצלת כלל ישראל או רובו... מחוייב כל אחד להעמיד עצמו בסכנה", ובית דין רשאים - וצריכים - לכופף על מצוה זו. הוא חוזר ומדגיש שהכרעותיו נכוחות גם למי שלא יגדיר את המצב כ"מלחמת מצוה" אלא רק כ"פיקוח נפש דרבים", ואולם לבסוף הוא חוזר ושונה בבהירות את גישתו שלו, הוא עצמו: "לדעתי הצלת הישוב במצב הנוכחי ובמסגרת ההיסטורית במסיבות האלה, לא רק הצלת הישוב אלא הצלת עם ישראל כולו וגם הצלת היהדות כולה. וכלום אפשר להיות ספק בעיני שחייבים להסתכן בשביל זה".

הרב הרצוג לא הסתפק בכך, ומיען תשובה נוספת לרב ראטה¹³ ובה הוא משיב בפרוטרוט, אחת לאחת, על השגותיו. מחד גיסא הוא מבסס את ההכרעות שקבע גם

12 פסקים וכתבים, שם, סימן נ; תשובה זו לא פורסמה בשעתו, בהיכל יצחק.

13 פסקים וכתבים, שם, סימן מט - שו"ת היכל יצחק שם, סימן לט.

לדידה של האסכולה שסבורה כי זו אינה מלחמת מצוה, ומאידך גיסא הוא חוזר ושונה שיטתו שזו ודאי וודאי מלחמת מצוה: "... אמרתי דעתי, שזוהי מלחמת מצוה מכמה טעמים, אלא אפילו לאלה הסוברים שאין כאן אלא ענין של הצלת ישראל במובן של פקו"נ דרבים...". הוא חוזר ומדגיש "שאני מסתמך על קודמי הגאון החסיד צוק"ל, בשו"ת משפט כהן, אבל קיצרתי, וגם מסקנה זאת מבוססת על דבריו זצ"ל שם... ושם ישנן שתי מסקנות... ואין ספק שהצדק עם הגאון הכהן הגדול מאחיו רא"י קוק ז"ל... וכך הדעת דעת תורה נוטה בהחלט", ולבסוף שיטתו: "זהו ענין של מלחמת כלל ישראל".

אשר לטענת הרב ראטה כי "כיון שבחלק הערבי לא נוכל להתיישב וכו', אין בזה משום כבוש הארץ וכו', ואין זו מלחמת מצוה", טענה זו נדחית על ידי הרב הרצוג נחרצות, תוך חזרה על התשתית ההלכתית ולא פחות מכך בהסתמך על תיאור מציאותי, עובדתי, "כפי שידוע לי בבירור":

הנה, עיקר סמיכתי היא, שזוהי בכלל עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם ומבואר ברמב"ם [מלכים, פ"ה ה"א], שזוהי מלחמת מצוה, ומהרמב"ן ז"ל לא הסתייעתי אלא בתור סניף. אבל בנוגע לירושלים, הרי זה הצלת ישראל מסכנת מות ורעב כאחד, שהם אינם מניחים להביא שום מזון לירושלים, ויש לדון שאלו המגינים על עיר הקדש, ת"ו, הם מקיימים מצות כיבוש, ואם כי האזור הזה לא יהי לנו לגמרי, מכ"מ נהי בו כח גדול כי אנחנו הרוב. ומטרת האויבים כפי שידוע לי בבירור היא, להכריח את הנשארים לאחר שיעשו ח"ו הרג רב לברוח מירושלים. והכיבוש של הקסטל וכדומה הוא להפר מזימתם הרצחנית לעקור אותנו מכאן. ולהלחם כדי שתהא ישיבה בעיה"ק תכלית הדבר הוא, שנשאר יושבים ומשתקעים בה, וזוהי מצוה כמו כיבוש לכתחילה (וגם זהו קיום היהדות כולה, ודי לחכימה ברמיזא). אבל כאן אנו דנים מהנקודה של כיבוש, ואומר אני שזהו בכלל כיבוש, היינו לקיים את הישוב. ובפרט בציון בית חיינו וכו'. ומה שנוגע לכיבוש כפרים ערביים באזור הערבי, הנה, אם המטרה בזה היא לא לשם כיבוש גמור, אלא שעי"כ מחלישים כחות האויב, זה עצמו בכלל כיבוש ירושלים, כדי שנוכל להחזיק עכ"פ החלק שסוף-סוף יהי לנו ב"ה. ובזה מוכרחים אנו לסמוך על המומחים מביני המלחמה בכללותה.

אשר ללחימת הגנה המטרימה את מיתקפת האויב, סבור הרב הרצוג שההלכה אינה דורשת "להצטמצם דוקא בהגנה, אלא שכל פעולה שלפי דעת המפקדים סופה להחליש כח האויב שכבר בא עלינו, הרי זה המשך של מלחמת מצוה...".

ד. התנדבות לפעילות מלחמתית

על אותם עקרונות חזר הרב הרצוג בתשובה נוספת,¹⁴ מענה לשאלה "האם מותר או חייבים להתנדב לפעולות הגנה?". ראש לכל מגיב הרב הרצוג בפליאה על עצם השאלה: "שאלה זו כמעט שאינני מבינה. במצב הנוכחי אם לא היינו מתנדבים

לפעולות הגנה, הלא סכנת כליון, ח"ו, צפויה לכולנו, ובודאי שחייבים, כי איזו ברירה יש לנו, להיכנע לאויבים? אם, ח"ו, נכנע וניכבש תחת ידם ברור שסוף-סוף ישמידו אותנו, ח"ו... ואין לך סכנה יותר גדולה מזו... מבלי לדבר על חלול השם שייגרם על ידי זה לעיני כל העולם... וחוף מזה הרי זה נוגע גם בקיום היהדות אצל רבבות אלפים מישראל בכל העולם, לאחר השואה האיומה, כשכל תקות ישראל נקשרה בתחית ישראל בארץ קדשו, שכשהמוני ישראל יתייאשו לגמרי, תתמוטט הדת כולה, ודי למבין". אשר לגופה של הגדרה הלכתית, כאמור, הכרעתו ברורה: "לדעתי זוהי מלחמת מצוה, שמכיון שהאומות המאוחדות החליטו להשיב לנו עכ"פ חלק מארץ ישראל ליסד בה משטר עצמאי, הרי זו מלחמת כיבוש הארץ", הן לרמב"ן והן - אפילו! - לרמב"ם.¹⁵ ושוב: "ואין ספק אצלי שזוהי מלחמת מצוה לכיבוש הארץ, מלבד הנימוק של עזרת ישראל מיד צר...".¹⁶

... סוף דבר שדעתי שמלחמה זו כנגד הערבים המבקשים לבטל את זכותנו, ובאופן בלתי ישיר כנגד בריטניא המועלת בתפקידה, היא מלחמת מצוה מארבע בחינות: א) מבחינת הצלת ישראל... ב) מצד מצות כיבוש ארץ ישראל כשניתנה לנו האפשרות לכך. ג) שלא יבא ישראל לידי יאוש... ד) מקלט על כל צרה שלא תבוא... ומכיון שכך יש למאבק זה שלנו דין מלחמת מצוה ממש, ובמלחמת מצוה הדין הוא שצרים על ערי הגוים אפילו לכתחילה בשבת... זהו תהליך של כל מלחמה, אפילו מלחמת מגן, לעשות התקפה לשם הגנה...

הגדרה זו מתורגמת על ידי הרב הרצוג להכרעות מעשיות:

- "המותר או חייבים להתנדב לפעולות ולאיוזו?... אפילו אם לא נדון מאבק זה בדין מלחמת מצוה... ועל כן תמיהני איך תעלה על הדעת שאלה אם מותר, לא רק שמותר לנו אלא שמחוייבים אנחנו. אך לעצם הענין כבר הבעתי את דעתי שזוהי מלחמת מצוה, ולמלחמת מצוה מוציאים אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה...
- בל תשחית... ביארתי לעיל המאבק שלנו הוא בסוג מלחמת מצוה... פשוט שמותר להשחית...
- הסתרת כלים בקרקע... נסיעה באוטו לפני ואחרי ההתקפה... לפי דעתי שזוהי מלחמת מצוה, הרי זה מותר מבלי להשתמש בעיקרון של הגנה לשם הצלת נפשות מישראל....
- שימוש בטלפון בשבת... לפי הגדרתי שזוהי מלחמת מצוה, הרי כל זה חלק ממעשה המלחמה, וכשהותרה מלחמה בשבת, לאו דווקא עצם מעשה הקרב הותר אלא כל שיש לקרב צורך חיוני בו...

15 " ... להרמב"ם... אעפ"י שהוא אומר (בה' מלכים פ"ה ה"א) שמלחמת מצוה היא המלחמה בשבעה עממין, הרי כוונתו ברורה, שהרי הוא פוסק להלכה ולמעשה ולמה הוא מדגים המלחמה הנ"ל, שהרי העממים הללו כבר בטלו מן העולם, אלא שהוא היה חושש לפרש מלחמת כיבוש הארץ, מטעם מובן, וע"כ נתן רמז, וכוונתו לכבוש הארץ כשתינתן לנו האפשרות לכך".

16 אשר לצורך במלך, ובהמשך להתבססות על משנת הרב קוק בנדון, מגדיר הרב הרצוג כי "אם כי אין לנו מלך, הרי רוב הישוב בצירוף המוסדות, הרבנות הראשית וכו', יש להם דין מלך...". וראה גם פסקים וכתבים, שם, סימן קטו, שיוזכר להלן: ".... הישוב ומה גם בצירוף רוב ישראל בחו"ל כחם יפה כח מלך...".

- האם מותר להשתמש בחברות... מלחמה זו שלנו היא לדעתי כפולה, הצלת ישראל, ומלחמת מצוה לשם כיבוש ארץ ישראל...
- ושאלתם אם מותר להעמיד בחורות לתוך מטבחי הבסיסים לשם הכנת ארוחות... הלא ראיתם מדברי הרדב"ז ז"ל המחמיר, שזה מותר במלחמת מצוה, והוא הדין במאבק לשם הצלת ישראל..."

וכך גם בתשובות נוספות, גם כאלה שסוגיה זו רק עקיפה להן, חוזר הרב הרצוג שוב ושוב לאותה הגדרה. לדוגמה, אגב דיונו "בענין השבועה בשביל הצבא" הוא כותב כדבר פשוט כי "... לפי המצב הקיים, כשאנו מוכרחים להלחם, הרי זו מלחמת חובה ממש, הצלת ישראל..."¹⁷ ושוב, בדיונו "על הקמת המדינה קודם ביאת המשיח"¹⁸, שב הרב הרצוג לכתוב כי -

... זו אינה מלחמת הרשות אלא מלחמת מצוה וחובה... מצות כיבוש הארץ שהיא מ"ע מן התורה לפי דעת הרמב"ן והיא מלחמת מצוה... ודע שאין אנתנו דנים מצד הדין של פיקו"נ שהכל חייבים להציל נפשות מישראל, שאם משום כך יתכן מצב שכזה שבאים אויבים עלינו ומודיעים שאם ניכנע תחתם לא יפגעו בנו, ואם משום פיקו"נ כבר אין כאן, אבל כשבאים עלינו בא"י, ואנחנו כבר יש לנו רשות להקים מדינה משלנו, זוהי מלחמת מצוה... זוהי מלחמת מצוה, ועלינו להיכנס לספק נפשות כדי למנוע השמדה ודאית... כמדומה לי שיש לנו יסוד לבוא לידי מסקנה שזוהי מלחמת מצוה, ושהישוב ומה גם בצירוף רוב ישראל בחו"ל כחם יפה ככח מלך להכריח על הגיוס...

ושוב, במאמר אחר ובהקשר אחר: "סוף דבר זוהי לדעתי מלחמת מצוה וחובה בלי שום ספק... ברור לי שמלחמת כיבוש הארץ ומלחמה כנגד הגויים הבאים עלינו, הן מלחמת מצוה שהיא חובה"¹⁹.

ה. הדרכה הלכתית לחברי כפר עציון

יחד עם זאת, אין לכחד שגם אצל הרב הרצוג עצמו חלה, ככל הנראה, התפתחות בהגדרת המצב ובהשלכות ההלכתיות-מעשיות הנגזרות ממנו. בחודש שבט תש"ח הפנו חברי כפר עציון מכתב לרבנות הראשית, ובו ביקשו הנחיות והדרכות הלכתיות במיגוון רחב של שאלות:²⁰ "איך לנהוג בפריקת המשאות מהמכונות? מותר לנו להחזיר במכונות חביות לדלק וכלי אריזה שונים...? האם מותר לנו לחלק בשבת את המכתבים אשר הובאו בשבת ע"י יהודים...? האם מותר לחברי המזכירות לפתוח ולטפל בשבת במכתבים תכופים הנשלחים מחברינו בעיר...? איך לנהוג במקרה ויש צורך דחוף לענות על מכתב כזה בשבת? ... האם מותר להעביר את הדואר שלנו ע"י יהודים בשבת...? לפעמים מזדמנת אפשרות להעביר דואר שלנו ע"י

17 פסקים וכתבים, שם, סימן נא.

18 פסקים וכתבים, שם, סימן קטו, ושם עמ' תקיח ואילך.

19 ראה משואה ליצחק - ספר זכרון לרב הרצוג, ירושלים תשס"ט, עמ' 240, 243, 250, 261-262, 271-272. וראה שם עמ' 451 ואילך, מאמרו של יצחק רונס, 'מלחמות ישראל - הלכה ואידיאולוגיה במשנת הגר"א הרצוג'.

20 סקירה מקיפה של המצב הבטחוני בגוש עציון אותה שעה והבהרה של הרקע לשאלות, ראה מכתבו של מזכיר הקבוצה מר דב קנוהל, פסקים וכתבים, שם, עמ' רד-רו.

לא יהודים - מה הדין במקרה זה, אם הדבר קורה בשבת...? מה דינם של בגדים וחפצים אשר נשותינו וילדינו השאירו כאן והן מבקשות להעבירם באופן תכוף, מפאת המחסור בהם... הוחלט להכין מקום לנחיתת אוירונים בעת הצורך. האנשים שעבדו בטרקטורים בהכשרת השטח פנו ביום ששי ואמרו כי לגמר העבודה זקוקים עוד ליומיים שלשה, ובקשו רשות לעבוד גם בשבת... ועוד.

הרב הרצוג נענה, כמובן, לפנייתם, והשיב דבר דבור על אופניו לכל אחת ואחת מהשאלות.²¹ ואולם בחינת התשובות מעלה שהכל נסמך על גדרי פיקוח נפש ונגזר מכך הלכתית, וכלל לא על הגדרת הלחימה כמלחמת מצוה: "במצב הנוכחי הלא המשאות יש בהן משום פקו"נ... וע"כ מותר; ... החזרת חביות לדלק וכלי אריזה שונים אין בזה אלא משום מוקצה או עובדין דחול... אבל החזרה לעיר היא ג"כ צורך פקו"נ... וע"כ התשובה היא מותר; ... המכתבים הגיעו לכם ע"י יהודים שעשו מלאכה דאורייתא כדי להביאם, ומכ"מ אין כאן איסור, שעצם המלאכה הותרה משום פקו"נ...; מותר, משום ספק פקו"נ... אם הבגדים וכדומה יש בהם צורך הגנה על הבריאות של הנשים והילדים, כגון בגדי חורף והם נמצאים בדירות קרות... בבתיים שאי אפשר להסיקם מע"ש, אפשר להתיר...", וכן הלאה, וכאמור בלא להיזקק כלל ועיקר להגדרת המצב כמלחמת מצוה, על ההשלכות ההלכתיות הנגזרות מכך, ודווקא מכך. לא מפתיע, איפוא, כי בשונה מתגובתו הביקורתית של הרב ראטה לתשובה שנדונה לעיל, הרי לעומת זאת בהתייחסותו של הרב ראטה לתשובה זו,²² הוא אינו רואה לנכון לערער על עיקריה, ומסתפק בדיון קצר בפרטיה.

ברי כי בהשוואה לתשובות הקודמות, היינו מצפים שגם אם רוצה הרב הרצוג לפסוק בזה הלכה שתהא מוסכמת לכולי עלמא, היינו גם לאסכולה שהילכה בנתיב פיקוח נפש ולא בנתיב מלחמת מצוה, עדיין הוא עצמו היה צריך לבטא, לצד אסכולה זו, את דעתו-שלו-עצמו שבמלחמת מצוה עסקינן. ראשית, זו היתה דרכו בתשובות שנדונו לעיל; שנית, לא מעט נגזרות הלכתיות נובעות מכך, וככל שתואר לעיל! על כרחך עליך לומר שגם אצל הרב הרצוג עצמו היתה בדבר הבשלה. בתשובה זו, הקדומה יחסית, עדיין הילך גם הוא בנתיב ההמשכי, זה שנסמך על גישת פיקוח נפש. ברם מנהון להון, בעוד שעמיתיו - כדוגמת הרב ורנר והרב ראטה - נותרו על משמרתם והגדרתם זו, אצל הרב הרצוג עצמו חלה תזווה משמעותית, עד הגעה למסקנה חדה וברורה: מלחמת מצוה.

1. זכות היוצרים לרב הרצוג

מאז ועד היום, תפיסה זו של הגדרת מלחמות ישראל בעת החדשה כ'מלחמות מצוה', על כל הנובע מכך, הפכה זה כבר ללחם-חוק. משנת הרב הרצוג בנדון הפכה להלכה-רווחת עד שרואים בה מוסכמה פשוטה. דומה שראוי להביא גאולה לעולם ולהחזיר עטרת הרב הרצוג למקומה. ראוי שהכל ידעו שתפיסה זו היתה, בשעתו, נתונה במחלוקת גדולי ישראל, והרב הרצוג הוא זה שיש לו לגביה 'זכויות יוצרים'.

21 פסקים וכתבים, שם, סימן מו - שו"ת היכל יצחק שם, סימן לד.

22 הרב מ' ראטה, שו"ת קול מבשר, שם, סימן מה.